

L'EPITAFI DE LLEVANT ERIGIT PER GOMARELLUS EL 976: UNA MIRADA A LA CATALUNYA DE L'ÈPOCA

MONTSERRAT PAGÈS I PARETAS

Departament d'Art Romànic del Museu Nacional d'Art de Catalunya
EMAC, Grup de Recerca del Departament d'Història de l'Art
de la Universitat de Barcelona

RESUM

En aquest treball s'estudia un epitafi en marbre especialment valuós, per la inscripció, de gran qualitat de factura i de gran interès literari, que evidencia el coneixement dels autors cristians antics. A partir de la raresa dels noms, tant del difunt com de la persona que li erigí el monument funerari, s'intenta identificar els personatges, a través d'un itinerari per la Catalunya de l'època. Llevant hauria estat un ric magnat amb béns al comtat d'Osona i al de Barcelona, ben relacionat amb els comtes i amb el bisbe Vives de Barcelona i, pel que fa a Gomarell, no és segur del tot que sigui un dels testimonis del testament de la comtessa Riquilda, que era prevere, però sí que, en canvi, sembla que podria identificar-se amb el personatge que el 985, en l'assalt d'al-Mansur a Barcelona, fou pres i dut en captivitat a Còrdova i que, en retornar, no volgué recuperar uns béns que havia empenyorat. Sembla, d'altra banda, que l'epitafi podria procedir del fossar de l'antiga església de Sant Miquel de Barcelona.

PARAULES CLAU

Epitafi, inscripció, marbre, carolingi.

Llevant's epitaph erected by *Gomarellus* in 976: a look at the Catalonia of the period

ABSTRACT

In this article we study a particularly valuable marble epitaph, for its inscription of high quality and great literary interest, which demonstrates the knowledge of ancient Christian writers. From the rarity of the names of both the deceased and the person who erected the memorial, efforts are directed to identify the characters, through a route around Catalonia at the time. Llevant would have been a rich tycoon with assets in the counties of Osona and Barcelona, well related to the counts and the bishop Vives of Barcelona. It is not sure whether Gomarell was one of the witness of the will of the countess Rikilda, who was a presbyter. But he could be the person who in the assault of al-Mansur in Barcelona in 985 was captured and taken to Cordoba, and when returned the one that refused to retrieve the property he had mortgaged.

On the other hand it seems that the epitaph might come from the cemetery of the old St. Michael's church in Barcelona.

KEY WORDS

Epitaph, inscription, marble, Carolingian.

En aquest article s'estudiarà aquest epitafi i s'intentarà posar en relació amb la documentació de l'època. A causa del fet que aleshores, als segles IX i X, per designar les persones s'emprava un sol nom i encara no s'havia generalitzat l'ús dels cognoms, a la Catalunya de l'època hi ha documentat un gran nombre de noms diferents,¹ perquè, sent unipersonals, havien d'identificar els qui els portaven. Alguns d'aquests noms, els més pocs, els relacionats amb les cases governants, potser per la imitació que en tot temps suscita el nom dels famosos o poderosos, tenen una gran freqüència d'aparició, la qual cosa s'ha d'entendre en el sentit que hi havia diversos individus que duïen el mateix nom (això farà que a partir del segle XI es generalitzi l'ús dels cognoms), però la gran majoria de noms es documenten un sol cop. Els dos noms que apareixen a l'epitafi que ens ocupa, *Levanto* i *Gomarellu*, tal com hi són escrits, són força rars, com veurem, per la qual cosa intentarem exhumar tota la documentació on s'esmenten aquests noms, per veure si ens és possible d'aïllar i delimitar els personatges, l'un i l'altre, i alhora i sobretot saber més coses de la societat de què formaven part. Començarem per analitzar més a fons aquest testimoni epigràfic.

L'epitafi de Llevant o *Levanto* s'exposa al primer àmbit de la sala d'art romànic del Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC).² Devora seu hi ha una làpida àrab i, fins fa poc, n'hi havia una d'hebrea, ambdues del mateix període aproximadament.³ Configuraven així una mena de preàmbul de les col·leccions

1. Jordi BOLÒS i Josep MORAN (1994), *Repertori d'antropònims catalans (RAC)*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, col·l. «Repertoris de la Secció Filològica», núm. 2, p. 262-266; Josep MORAN (1995), *Estudis d'onomàstica catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

2. MNAC 14302.

3. La làpida àrab, també un epitafi, esculpida la inscripció cúfica en una peça de marbre blanc, és datada el 1011 i prové de Còrdova (MNAC 108260). Pel que fa a la làpida hebrea, que el Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona prestà al MNAC com a dipòsit fins a l'estiu de 2006, és la l'epitafi d'Abraham, datat als segles IX-X, gravat

de romànic del museu i alhora el visitant podia copsar, només a cop d'ull, sense necessitat de llegir o d'entendre les inscripcions respectives, la diversitat que representaven aquestes tres cultures que, d'una manera o d'una altra, es relacionaven a la Catalunya de l'època, gresol de civilitzacions, en expressió afortunada de Josep M. Millàs i Vallicrosa, on, entre altres erudits, hi estudià Gerbert d'Orlhac, el qual, amb el nom de Silvestre II, esdevindria el papa de l'any 1000.

Es desconeix la procedència de la làpida, que de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona pervingué al fons de l'antic Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona, on tenia el número 906 de registre d'inventari.⁴ Tanmateix, el fet que hagués estat recollida per l'Acadèmia de Bones Lletres indica que devia procedir d'alguna de les esglésies enderrocades de Barcelona o de la seva rodalia, o d'algun dels monestirs o convents que hi havia i que foren desamortitzats i desmantellats el 1835.⁵

---

en un tros triangular de marbre clar amb vetes de colors. De l'antic fons del Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona, per la qual cosa la seva procedència és local, de Barcelona o la seva rodalia, probablement d'algun monument desamortitzat i desmantellat el 1835 (vegeu Jordi CASANOVAS (2004), *Las inscripciones funerarias hebraicas medievales de España*, Turnhout, Brépols, col.l. «Monumenta Palaeographica Medii Aevi. Series Hebraica», cat. 1, p. 36-38). La idea de començar l'exposició d'art romànic del MNAC amb aquestes tres làpides, de tres cultures tan diferents, interrelacionades a la Catalunya de l'època, sorgí al moment de replantejar l'exposició de la col·lecció d'art romànic del MNAC (1994), n'era el director Eduard Carbonell, i ja aleshores vaig comptar amb la complicitat de Jordi Casanovas. La plàstica d'aquestes inscripcions funeràries, la manera de gravar o esculpir el text, és un testimoni prou eloqüent per si mateix de la diferència cultural entre aquestes tres civilitzacions.

4. Agraïxo molt a Jordi Casanovas, autor d'un llibre sobre els fons d'art recollits per la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, d'on procedeix l'epitafi de Llevant, que ingressà després al Museu Provincial d'Antiguitats, la informació següent: al catàleg manuscrit del 15 de març de 1880 del Museu Provincial d'Antiguitats signat per Elías de Molins i José de Manjarrés ja s'indica que s'ignora la procedència de la peça. Al catàleg publicat posteriorment (Antonio Elías de MOLINS (1888), *Catálogo del Museo Provincial de Antigüedades de Barcelonal*, Barcelona, Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos i Imprenta Barcelonesa, p. 170), quan ja s'havia fet una nova recerca en relació amb la procedència del seu fons, es torna a dir el mateix: «No se ha podido averiguar su procedencia». Vegeu Jordi CASANOVAS, *El Museu de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona: Dades per a una història*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres 2009, p. 90 i 201.

5. Agraïxo altre cop a Jordi Casanovas la seva indicació que en la seva gran majoria, quasi en la seva totalitat, les obres (capitells, làpides, mènsules, etc.) recollides per l'Acadèmia procedien de la ciutat de Barcelona i de la seva rodalia, que aquesta era l'àrea de treball dels membres de l'Acadèmia.

La inscripció sepulcral és tallada en un bloc rectangular de marbre blanc amb betes grises, el qual, per la qualitat i textura, podria procedir de les pedres de marbre pirinenques de Saint-Béat,⁶ prop de Sant Bertran de Comenge, que estigueren en ús, almenys, des del Baix Imperi. Podria ser un bloc de marbre reaprofitat, perquè, tot i que és quasi rectangular (34 × 40 × 8 cm), té els angles inferiors esmussats, especialment el de l'esquerra i, tot i així, la inscripció és completa en aquest punt i s'adapta perfectament a la superfície útil, sense que hi falti cap lletra o que cap paraula quedi tallada. En canvi ja és més discutible si el cantell inferior de la dreta també es trobava trencat abans de gravar l'epitafi o s'escantellà una mica més tard, per la dificultat de llegir la darrera paraula.⁷ Segons la transcripció d'Anscari M. Mundó, hi diu:

+ IN ISTO SARCOFAGO RECONDITU(M)
 IACET CORPUSCVLV(M) CO(N)DA(M) LEVANTO
 COAD VMO GLUTINATVS EST. OB[IIT]
 VI IDVS IVNII. ER(A) XIII POST MILLESIM[A]
 ANNI D(OMI)N(I) DCCCCLXXVI ANNO
 XXII REGNANTE LEV
 TARIO REGE DIMITTAT
 EI D(EV)S A(MEN) GOMARELLVS PI⁸

6. Agraeixo a Àlex Massalles, restaurador del MNAC i expert en marbres, la seva ajuda en la identificació de la probable procedència del marbre.

7. Aquest costat dret és trencat irregularment i no ben tallat com l'esquerre, a algunes paraules els falten algunes lletres, en una altra («DIMITTAT») les darreres dues lletres es fan més petites per adaptar-se al lloc (prova que en aquest punt ja era trencada) i, a més, a la *o* de *Levanto*, el nom del difunt, li falta la meitat, prova que s'escalabornà o esvorellà amb posterioritat. D'altra banda, la manera com està escrit el nom del rei Lotari, *LEVTARIO*, migpartit entre dues ratlles, indica clarament que en aquest punt l'escantellament era anterior al moment que la inscripció hi fou tallada. I, a part de tot això, en algun moment la làpida es devia trencar, amb una fissura que la recorre de dalt a baix, que ha de ser evidentment posterior.

8. Agraeixo a Anscari M. Mundó aquesta transcripció, que em facilità el 14 de novembre de 1995. Les anotacions a la inscripció també són seves. L'autor la publicà posteriorment al primer volum de les seves obres completes (Anscari M. MUNDÓ (1998), *Obres completes*, vol. I: *Catalunya*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, col·l. «Textos i Estudis de Cultura Catalana», núm. 66, p. 190-191). Les abreviatures van entre parèntesis ( ), i les lletres que manquen, entre claudàtors [ ].

L'EPITAFI DE LLEVANT ERIGIT PER GOMARELLUS EL 976:
UNA MIRADA A LA CATALUNYA DE L'ÈPOCA

No només el marbre, ans també la factura de la inscripció és excel·lent, es treballà amb preciosisme. En la seva restauració, feta el 1995 al taller de restauració del MNAC, Joan Pey, el restaurador que hi treballà, hi observà que al fons de les lletres hi havia vestigis de bol vermell,⁹ que se sol emprar sota del pa d'or, és a dir, el fet que hi aparegui vol dir que les lletres segurament devien ser daurades, la qual cosa indicaria una riquesa notable del monument fune-rari.

Com si fos la pàgina d'un manuscrit valuós, s'hi traçaren unes fines ratlles o pautes per guiar tant les línies com les mides de les lletres. Aquesta és una bella capital romana, amb les *d* i *e* uncials, i una *a* ajaguda visigòtica, tret

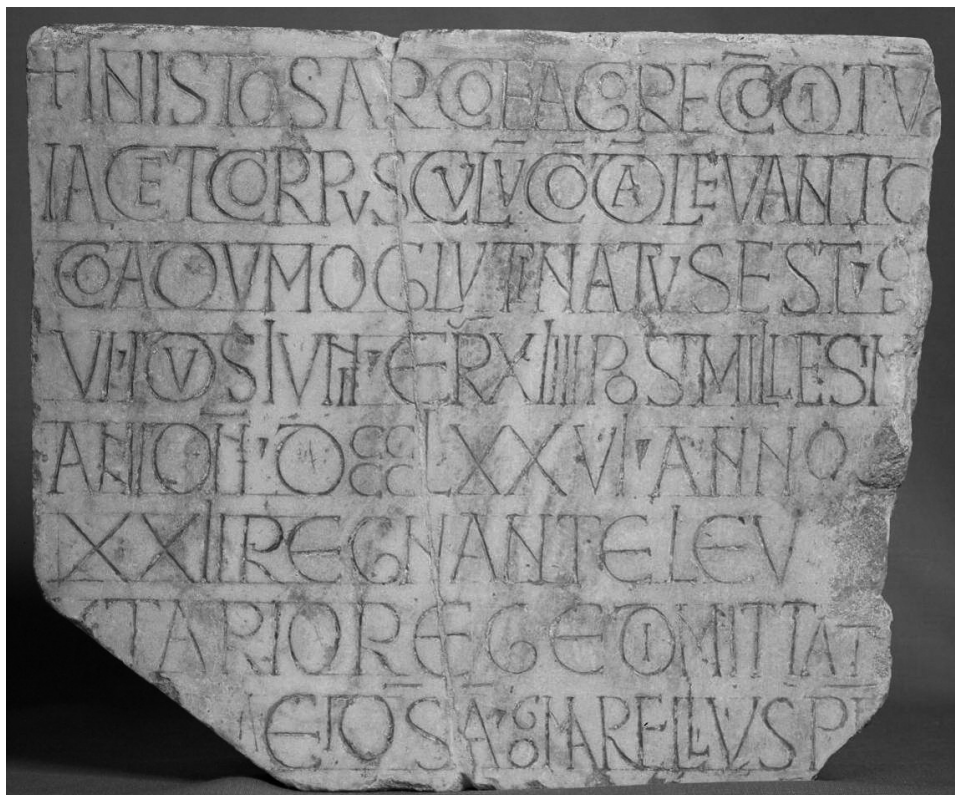

FIGURA 1. Làpida de Llevant. Museu Nacional d'Art de Catalunya (©MNAC), Barcelona, 2004. (Fotògrafs: Calveras, Mérida i Sagristà.)

9. Agraeixo aquesta precisió a Joan Pey, restaurador del MNAC.

identificat per Mundó, a la quarta línia, escrita sobre les lletres *ER* per formar la paraula *ERA*, lletra que segons la nostra interpretació podria ser una correcció a posteriori, realitzada probablement quan el comitent o la persona que encarregà o redactà el text el revisà. Resulta força evident si es compara la seva incisió, més superficial, prima i molt irregular de traç, amb la de les altres lletres, de regularitat perfecta en tots els seus aspectes, fins i tot en la inclusió d'unes lletres, de mòdul més petit, dins de les altres, tot és d'una qualitat extraordinària, excepte la susdita *a* afegida.

Igualment és excel·lent el text, de gran interès literari, com ha posat en relleu el doctor Mundó, segons el qual «Gomarell s'hi va voler lluir en un parell de passatges: *coad umo glutinatus*, difícil d'entendre si no és que vulgui indicar que en el sarcòfag hi foren guardats, (els ossos) recollits, del cos reduït, que havia estat abans sepultat en la terra (*humus*)». ¹⁰ Gaspar Feliu, erudit medievalista, proposa de traduir-ho com «mentre estigui enganxat a la terra (és a dir, fins al dia de la resurrecció)». ¹¹ I el professor Pere Quetglas, al seu torn, especialista en llatí medieval, ens dóna una altra interpretació, més poètica i contundent encara. Podria ser que en lloc de «COAD VMO GLUTINATVS EST, posés EO AD VMO GLUTINATVS EST», per una ratlleta horitzontal de la primera lletra, que no seria pas d'una *C* ans d'una *E*, la qual cosa implicaria també una correcció que, en tot cas i com l'anterior, s'hauria fet en revisar la correcció de la inscripció, és a dir, a darrera hora. Tanmateix, encara que poguéssim admetre aquesta correcció, ens diu el mateix autor que el sentit últim de la frase, que el difunt, Llevant, s'ha unit a la terra, s'ha fet terra, ¹² seria el mateix. D'altra banda, l'ús del mot *corpusculum* per referir-se al cos mort, al cadàver, indica un coneixement dels autors cristians antics, com ara Jeroni i Eugippius. ¹³ Pel que fa a la fórmula de pregària de la inscripció, *dimittat ei*

10. MUNDÓ (1998).

11. Agraeixo aquesta i altres precisions i l'ajuda al professor Gaspar Feliu.

12. Agraeixo al professor Pere Quetglas l'ajuda que m'ha prestat i l'interès que s'hi ha pres.

13. M. BASSOLS DE CLIMENT i J. BASTARDAS (dir.) (1960-1985), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, vol. I (A-D), Barcelona, Universitat de Barcelona i CSIC (citat en endavant GMLC), s. v. *corpusculum*, p. 695, «usado con referencia al cuerpo muerto: 'cadáver'» i s'esmenta una citació dels *Libri Antiquitatem* de la catedral de Barcelona, vol. I, núm. 417, f. 158, del 1099: «rogo vobis ut vestiatis meum *corpusculum* et faciatis mihi sepellire». Segons aquest GMLC, l'ús especialitzat del diminutiu *corpusculum* per designar el cos mort, «sin idea de pequeñez, pero conservando otros valores de carácter afectivo, se remonta a autores cristianos tardíos» (*Hier., Eugipp.*).

d(eu)s que hi apareix, que bé que d'origen incert podria provenir d'una font litúrgica i es podria traduir per 'Déu el perdoni', sembla força característica de la producció epigràfica catalana, ja que apareix, almenys, en unes altres cinc làpides, que són les de *Refreedus* (segle X), Vitiza (890), Guifré (914), *Onradus* (945) i *Chixilonis* (945), filla de Guifré el Pilós, conservada a Santa Maria de Camí (945).¹⁴

Pel que fa a la datació, Mundó assenyala també com a molt poc corrent no solament que hi aparegui una triple fórmula de datació, és a dir que es dati per l'era hispànica, per la de l'encarnació i pels reis de França (en aquest cas Lotari), i que totes tres fórmules concordin en la mateixa data, el dia 8 de juny de l'any 976, que seria el dia en què morí el destinatari de l'epitafi. Aquesta circumstància, la coincidència en una data precisa, referma l'opinió que el comitent de l'obra havia de posseir una gran cultura, que devia ser un lletrat, i que també en aquest sentit s'hi esmerça. Cécile Treffort, pel seu compte, assenyala que és significatiu que la datació per l'any de regnat dels sobirans carolingis es concentri a l'oest de França, a Angers i a Poitiers, i a Catalunya, mentre que dins l'Imperi és extremadament rar, ja que hom sol emprar el sistema per l'any de l'Encarnació de Crist, i hi afegeix que, tot i que aquesta habitud està d'acord amb la pràctica diplomàtica contemporània, «cela n'enlève rien à la dimension politique d'un tel choix».¹⁵

Aquesta persona que encarregà l'epitafi havia de ser *Gomarellus*. Les lletres *PI* que figuren darrera el seu nom ho indiquen clarament. Segons el professor Mundó, aquestes dues lletres significarien *pinxit*, de la qual cosa aquest autor dedueix que *Gomarellus* devia ser qui va redactar el text, i el compara amb el comitent d'altres epitafis coneguts, com el *Gelmirus* de Santa Cecília de Montserrat, l'*Argibadus* de Santa Maria de Roses i algun altre de Barcelona.¹⁶ El professor Quetglas, al seu torn, es pregunta si en lloc de *PI* podria posar-hi *PH*, de *fecit*, però, sigui com sigui, això no canviaria el sentit últim del text epigràfic: que *Gomarellus* féu escriure l'epitafi en record del difunt

14. Cécile TREFFORT (2007), *Mémoires carolingiennes: L'épithaphe entre célébration mémorielle, genre littéraire et manifeste politique (milieu VIII - début XIe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, p. 288 i n. 55, tot citant J. de SANTIAGO FERNÁNDEZ (2003), *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815 - circa 1150)*, Madrid, Asociación Cultural Castellum, col·l. «Temas históricos», 11, núm. 58, p. 336-337; núm. 57, p. 335-336; núm. 53, p. 332-333; núm. 54, p. 333; núm. 64, p. 340-341, i núm. 45, p. 327.

15. TREFFORT (2007), p. 266-267 i n. 43-47.

16. MUNDÓ (1998), p. 191.

Llevant.¹⁷ Ara bé, a part de saber que era una persona lletrada i que disposava de mitjans per a erigir una làpida de tanta qualitat, què més podem esbrinar-ne? podem identificar aquest *Gomarellus* amb algun personatge documentat? I, d'altra banda, qui era Llevant, el difunt?, el podem identificar també amb algú mencionat a les fonts documentals? i, anant encara més lluny, podríem arribar a saber quina relació els unia? Tot i sabent que potser demanem massa de la documentació conservada, intentarem veure si és possible de respondre almenys a alguna d'aquestes qüestions. En tot cas, l'intent pot ajudar-nos a conèixer una mica de més a prop la vida d'unes persones que visqueren a la Catalunya de fa més de mil anys.

La primera qüestió que ens ocuparà, però, serà mirar d'esbrinar d'on ve l'epitafi, de quina església, de quin cementiri. A tall de mera hipòtesi, podríem conjecturar que, com la làpida de marbre de Gescafred, del 939, procedent també de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i conservada al MNAC,¹⁸ la de Llevant hauria pogut procedir del fossar de l'antiga església de Sant Miquel de Barcelona, una de les antigues parròquies de la ciutat, erigida sobre les antigues termes romanes i enderrocada el 1868.¹⁹ La de Gescafred és també de gran qualitat d'execució i literària i, com en el nostre cas, la datació

17. Ja no estic d'acord amb el professor Mundó, en canvi, que *Gomarellus* fos també l'autor material de l'obra, perquè treballar el marbre, abans com ara, implica un ofici específic.

18. MNAC 14323. *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), 1999, cat. 6, p. 294. La inscripció d'aquesta làpida de Gescafred, segons MUNDÓ (1998), p. 187-188, és la següent: «CESPITE SUB DURO / UBI CUBAT COR(PUS) GESCAFREDI MONACHI, FILIUM / CO(N)DAM SENIOFRED ET FR(ATR)I / RAMIONI PRESBITERI, Q(UI) OBIIT VI IDUS I(U)NI / ERA DCCCCCLXXXVII. D(OMI)NI ANNO DCCCCXXXVIII. ANNO III REG/NANTE LODOICI REGI. INTER/CEDE PR(O) EU(M), CUCUFAS BEATE. AMEN». Vegeu també Eduard RIU i BARRERA i Anscari M. MUNDÓ (1992), «Epigrafia», a Antoni PLADEVALL I FONT (dir.), *Catalunya romànica*, vol. XX, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 247.

19. Segons l'arxiver Antoni Campillo, a mitjan segle XVIII, estava encastada en una paret de la casa del monjo cambrer del monestir de Ripoll, situada entre la muralla romana i la plaça del fossar de Sant Miquel, enderrocada al segle XIX. El 1830 fou donada a la Reial Acadèmia de Bones Lletres. Tanmateix, com que s'hi invoca la intercessió de sant Cugat, hom ha arribat a conjecturar si podria procedir del monestir vallesà i també s'ha dit si estaria col·locada a l'escala de la procura del monestir de Sant Pau del Camp, a la plaça de Sant Miquel (vegeu RIU i MUNDÓ (1992), p. 247, i la bibliografia corresponent), la qual cosa, de tota manera, indicaria que la procedència era igualment el fossar d'aquella antiga església.

es consigna per l'era hispànica, pel regnat del monarca governant i per l'any de l'Encarnació de Crist i, fet molt excepcional en tots dos epitafis, aquesta triple datació concorda, sense que hi hagi cap error, cosa que és el més freqüent. Tots aquests fets ja són prou indicatius, però, a més, sabem que procedeix del mateix fossar de l'església de Sant Miquel un altre epitafi de marbre del segle x, el qual es conserva al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, de gran qualitat, però malauradament trencat.²⁰ Es descobrí en unes excavacions de 1968-1969 a la plaça de Sant Miquel, en què s'exhumaren cinc o sis enteraments de cista de planta lleugerament trapezoïdal, construïdes amb carreus tallats i lligats i recoberts per dins i per fora per morter de calç, de factura molt acurada, model que recorda el d'algunes sepultures de les antigues esglésies de Santa Margarida d'Empúries i Santa Maria de Roses, també del segle x, i que contrasta amb el tipus d'enterrament més freqüent a l'època, amb lloses.²¹ És ben probable, doncs, per tot el que hem exposat, que aquest bell epitafi de Llevant erigit per Gomarell, que havia d'acompanyar la cista o sepulcre de Llevant, provingués d'aquest antic fossar barceloní de l'antiga parròquia de Sant Miquel de Barcelona.

Anem ara als personatges. En l'abundant documentació conservada de l'època, el nom de Llevant hi apareix quatre vegades, i dues només el de *Gomarellus*. Començarem per aquell, per veure si podem identificar el difunt o, en tot cas, aproximar-nos-hi. Dues de les mencions de Llevant apareixen al mateix àmbit geogràfic, el del comtat d'Osona, aleshores ja vinculat al patrimoni dels comtes de Barcelona; això i la cronologia molt pròxima de les citacions, 918 i 939, ens permet inferir que podia tractar-se de la mateixa persona. En tots dos casos, la font és el diplomatarí de la catedral de Vic.²² Al primer dels documents, del 20 de març del 918, Llevant és un dels testimonis de la venda que un tal Guidiscle féu als esposos *Odevagro* i *Saruvilde* d'unes terres cultes, ermes i amb bosc, que li advingueren del seu pare *Argimiri*, difunt, al terme del castell de *Cornile*, a la vall de Sau, al lloc dit *Pinos*. En ven també el domini i la potestat.

20. L'excavació, parcial, del 1969, hauria estat dirigida per F. P. Verrié, J. Sol i A. M. Adroher. A més de MUNDÓ (1998), p. 186-187, vegeu RIU i MUNDÓ (1992), i MUSEU NACIONAL D'ART DE CATALUNYA (MNAC) (1999), *Catalunya a l'època carolíngia: Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona, MNAC Estudis, cat. 29, p. 307.

21. RIU i MUNDÓ (1992), p. 247.

22. A partir de les citacions de BOLÒS i MORAN (1994), és possible de cercar la font documental, en aquest cas, Eduard JUNYENT i SUBIRÀ (1980-1987), *Diplomatari de la catedral de Vic: Segles IX-X*, Vic, Patronat d'Estudis Osonencs, doc. 79 i 186.

El document, del qual es conserva l'original, és datat a les XIII calendes d'abril, de l'any XXII de Carles, fill de Lluís, després de l'òbit d'Odó. Després del venedor, Guidiscle, signen com a testimonis i per aquest ordre *Egila*, *Vuiliadus* i *Levantus*. Ho escriví el prevere *Revellus*. Aquest castell de Cornil, que pertanyia als comtes de Barcelona, és documentat a partir del 971 i fins al segle XI i després sembla que s'anomenà Roca de Sau. Hauria estat situat al que ara es coneix com a puig de la Força, en un lloc encinglerat, vora els cingles de Tavertet.²³

El segon document, del 2 de juny del 939, és la donació que fan els esposos Bradila i Basilissa a la seu de Vic, per a remei de llurs ànimes, d'unes terres que tenien al comtat d'Osona, a l'apèndix del castell de Gurb, al terme de la parròquia de Vespella, que posseïen dels seus pares i també per compra. Una de les terres limitava a llevant i a migdia *in terra de Levanto* i dels seus hereus. Aquest Llevant, doncs, hauria estat posseïdor de terres al terme del castell de Gurb, un dels principals del comtat d'Osona, que pertanyia al comte de Barcelona i era governat pels Gurb.

La tercera menció del nom de *Levanto*, citat com a *Leuant*, que indubtablement es devia llegir Llevant (com en els altres casos en què apareixen llatinitzats), la coneixem gràcies a Pere Puig i Ustrell i es troba en un document del 24 de febrer del 965 del diplomatarí de la catedral de Barcelona.²⁴ És el posseïdor d'una vinya al terme de Premià, que confronta amb les terres de *Mirone*, que vocant *Lobeto*, que aquest personatge dóna a Guifré i la seva muller *Aurondena*. Sabem, per altres fonts, que també hi posseïa béns el bisbe Vives de Barcelona,²⁵ que s'havia envoltat d'erudits de tanta categoria com l'ardiaca Sunifred (conexedor de la ciència àrab i corresponsal de Gerbert d'Orlhac, el futur Silvestre II, el papa de l'any 1000),²⁶ el levita Bonhom (autor del *Liber Iudicum Popularis*) i

23. Antoni PLADEVALL i Albert BENET i CLARÀ (1986), «Castell de Cornil (o puig de la Força)», a Jordi VIGUE (dir.), *Catalunya romànica*, vol. III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 814-815.

24. Pere Puig i Ustrell, director de l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, m'ha assenyalat l'existència d'aquest document, no esmentat al RAC-1. Vegeu Àngel FÀBREGA i GRAU (1995), *Diplomatarí de la catedral de Barcelona*, vol. I, Barcelona, Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona, doc. 83, p. 279-280.

25. Gaspar FELIU (1984), «El bisbe Vives de Barcelona i el patrimoni de la catedral (974-995)», a *Miscel·lània d'homenatge a Miquel Coll i Alentorn en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona, Fundació Jaume I, p. 167-191.

26. Gaspar FELIU (1972), «Sunifred, anomenat Llobet, ardiaca de Barcelona (fins del segle X)», a *II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*, Poblet, Abadia de Poblet, p. 51-63.

Ervigi Marc (de gran cultura literària, pare del gran jurista Ponç Bonfill Marc).²⁷ El que el bisbe Vives posseïa a Premià era un alou i amb una torre o castell, que el prelat havia adquirit el 989, poc abans d'anar a Roma i de redactar el seu primer testament. Tant en aquest, com en el definitiu del 995, llega aquest alou amb la torre o *castro* que hi havia a la catedral de Barcelona.²⁸

La quarta menció apareix en un document inèdit que coneixem gràcies a la gentilesa de Gaspar Feliu.²⁹ Anterior a la mort del bisbe Vives de Barcelona, és a dir, el 995, és l'acta d'un judici celebrat a Barcelona, «in domun Sante Crucis et Sancte Eulalie», on, entre d'altres, apareixen els jutges Orús i Ervigi Marc, que tornarem a trobar després. El personatge, ja difunt, se cita per identificar un dels membres del jurat, sacerdot de la casa de la Santa Creu i Santa Eulàlia: «residentibus sacerdotibus id est [...] et Gitardus Sanla, filius condam Levanti».

Resumirem ara les citacions, l'epitafi inclòs, per veure si es poden relacionar, en definitiva, si el Llevant que s'hi cita podria ser el mateix personatge o no. Més avall ens hi referirem:

— El 20 de març del 918, *Levantis*, testimoni d'una venda de terres al terme del castell de Cornil (que era dels comtes de Barcelona), comtat i bisbat d'Osona.

— El 2 de juny del 939, *Levanto*, posseïdor de terres al terme del castell de Gurb (que era dels comtes de Barcelona), comtat i bisbat d'Osona.

— El 24 de febrer del 965, *Leuant*, posseïdor d'una vinya a Premià (on posseïa terres el bisbe Vives de Barcelona), comtat i bisbat de Barcelona.

— El 10 de juny del 976, *Levanto*, morí i fou sepultat, i se li erigí un bell epitafi de marbre.

— Abans del 995, Guitardus Sanla, *filius condam Levanti*, és membre d'un tribunal presidit pel bisbe Vives de Barcelona.

Examinarem ara els dos documents que mencionen el nom de Gomarell o *Gomarellus*. Un personatge dit així és esmentat el 954 al comtat de Besalú,

27. Gaspar FELIU (1975), *El dominio territorial de la sede de Barcelona (800-1000)*, tesi doctoral, vol. II, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 229.

28. Segons FELIU (1984), p. 186, quan Vives l'adquirí s'esmenta com a *turre* i al seu primer testament és esmentada com a *castro*.

29. Agraeixo molt a Gaspar Feliu la notícia i la seva transcripció del document, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA, Cancelleria, perg. extrainventari, núm. 3188), així com les altres precisions i suggeriments aportats.

com a testimoni en un document comtal, i el 988 al comtat de Barcelona, com a antic posseïdor d'un bé seent. Tot i que en principi aquesta cronologia no impediria que pogués tractar-se de la mateixa persona, hi ha algun impediment per fer-ho, com veurem. Una altra cosa és si algun d'ells dos, en el cas que fossin dos, pot identificar-se amb el personatge que erigí l'epitafi de Llevant.

El primer document, del 954,³⁰ és el testament de la comtessa Riquilda o Riquil·la,³¹ vídua del difunt comte Sunyer I († 950) de Barcelona, que ho fou també de Girona i d'Osona, i mare d'Ermengol d'Osona, difunt († 943), de Borrell II de Barcelona, Girona, Osona i Urgell, i de Miró, associat al Govern de Barcelona. La comtessa, filla segons sembla del comte Ermengol I de Roergue i d'Adelaida de França, temerosa d'una mort sobtada i perquè el Senyor li fos propici en el judici, atorgà testament en una data imprecisa entre el 19 de juny i el 10 de setembre de l'any 954. Llegava al monestir de Santa Maria de la Grassa, on sembla que el seu espòs el comte s'havia retirat els darrers anys de la seva vida (947-950) i on probablement era enterrat, el seu alou de Ridaura, situat als comtats de Besalú i d'Osona, amb les esglésies de Santa Maria, Sant Pere i Sant Joan de Ridaura, la de Santa Margarida de Bianya, amb els delmes i primícies i les oblacions dels fidels, i els masos i terres que el difunt comte Sunyer donà a la Grassa, que ella detalla. Riquilda ho posseïa per donació que li havia fet el comte, era el seu dotalici. També dóna els delmes i primícies del vilar *Aliario*, Alier, amb els masos i *condamines* que per a ella té Giscafred. Fa aquesta donació per a remei de l'ànima del seu difunt espòs, de les dels seus fills i per desig del regne del cel, per a estipendi dels monjos, almoïna dels pobres i *luminaria* de l'església. I consigna que ni l'abat de la Grassa, ni els monjos, ni els seus successors, podran vendre, commutar, alienar o empenyorar els dits béns, que hauran de restar per sempre al servei de Déu. Que si ella, els seus fills o algú altre volgués contradir aquesta dona-

30. Santiago SOBREQÜES I VIDAL *et al.* (ed.) (2003), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, a Josep M. FONT i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. v, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, doc. 304, p. 280-282.

31. Mentre que la forma Riquilda és la que hom ha emprat tradicionalment per referir-se a la comtessa, recentment (vegeu l'obra citada a la nota anterior) hom ha optat per Riquil·la. Apareix als documents com a *Ricildis* i *Riquildis*. Sembla que a partir d'aquí la forma *Riquilds* < RIKILDIS seria la més apropiada des del punt de vista estrictament lingüístic; les altres formes amb què apareix, Riquilda, Riquella, Riquil·la, són convencionals o arbitràries. Agraïxo aquesta observació a Josep Moran, de l'Oficina d'Onomàstica de l'Institut d'Estudis Catalans.

ció que incorri en la ira de Déu, que sigui extradit de l'Església i que ho hagi de retornar *in duplo*, a més amb 30 lliures d'or òptim. I vol que sigui així per sempre. Després de la signatura de la comtessa, a prec seu i per aquest ordre, signen els testimonis, Joan, diaca, *Ingilbertus*, Ademar levita, *Wifredus*, els comtes Miró i Borrell i, tot seguit, *confirmantes et concentientes* (expressió que ens indica que devien ser persones afectades per la donació i que es comprometien a acatar-la), *Gomarellus*, prevere, *Baldefredus*, Daniel, *Teude*, Martí, prevere, *Recemirus*, *Guiscafredus*, *Gotmarus* i *Ató*. Ho escriví el sacerdot *Elvirus*.

Un llegat testamentari d'aquesta importància, adreçat a una sola casa monàstica, l'abadia de Santa Maria de la Grassa, que, segons les condicions del testament, ha de conservar-lo a perpetuïtat, no solament corrobora la devoció que la comtessa hi tenia i la que hi professava el seu espòs, ans podria fer pensar que efectivament és a la Grassa, on aquest s'havia retirat i on era enterrat.³² I, tot i que ella no diu on vol rebre sepultura, és fàcil d'endevinar que també és el lloc escollit.

Pel que a nosaltres ens ocupa, que el prevere *Gomarellus* sigui el primer dels *confirmantes et concentientes* (entre els quals també hi ha el Giscafred que tenia els masos i *condamines* del vilar *Aliario*) portaria a relacionar-lo amb la primera de les esglésies esmentades, la de Santa Maria, Sant Pere i Sant Joan de Ridaura, antic monestir benedictí que el 937 el comte Sunyer havia donat a la Grassa. És que estava adscrit al servei d'aquesta església o és que hi tenia algun dret? És una possibilitat força versemblant que, tanmateix, ara com ara no podem contrastar.³³

El segon document conservat on apareix un *Gomarellus*, bé que menys important que el que acabem d'examinar, és, nogensmenys, molt interessant, per la informació que ens aporta sobre la vida dels dos personatges principals que hi apareixen, Susanna i Gomarell, i a través d'ells de la Catalunya de l'època.³⁴ Es tracta de la venda que aquesta Susanna, *femina vinditrix*, en data

32. Tot i que Martin AURELL (1995), *Les noces du comte: Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, París, Publications de la Sorbonne, p. 95, contràriament a l'opinió dominant, digui que potser fou a Ripoll, on el comte es retirà.

33. Que el monestir de Santa Maria de Ridaura, fundat devers el 852 pel comte Guifré de Girona-Besalú, el 937 fos donat pel comte Sunyer a Santa Maria de la Grassa ens confirmaria que era el dotalici de la seva muller Riquilda i, probablement, ja que ell s'hi retirà com a monjo (947-950), que hi disposaria també la seva sepultura.

34. FÀBREGA (1995), doc. 181, p. 388-389.

de 15 de desembre del 988, féu a un tal Eldefred d'un casal *et curte*,³⁵ que tenia perquè *Gomarello* els l'havia empenyorat a canvi de 12 *exarachellos* d'argent,³⁶ que el prenedor no pogué retornar a causa de la destrucció de la ciutat de Barcelona, on Susanna i *Gomarellus* foren capturats i duts captius a Còrdova, d'on es pogueren escapar. Es tracta evidentment de la famosa expedició i assalt d'al-Mansur contra la ciutat de Barcelona, del 6 de juliol del 985.³⁷

35. En predis urbans, una cort o *curte* és una dependència de la casa, un terreny cercat i descobert prop de la casa (BASSOLS DE CLIMENT I BASTARDAS (dir.) (1960-1985), s. v. *curtis*, p. 758-763).

36. Els *exarachellos* sembla que serien una moneda d'argent. Agraeixo molt a Maria Clua, del Gabinet Numismàtic de Catalunya (MNAC), les següents citacions: Josep SALAT (1818), *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña con instrumentos justificativos*, Barcelona, Imprenta de D. Antonio Brusi Impresor de Cámara de S. M., p. 176, «también son inciertas y desconocidas las monedas que han corrido en Cataluña nombradas *exarachellos* de argento labradas en tiempos del conde de Barcelona D. Ramon Borrell»; Aloïss HEISS (1869), *Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes*, vol. 3, Madrid, Imprenta de M. Galiano, p. 218, «Moneda citada en Salat [...] que se cree haber sido acuñada en tiempo del conde de Barcelona Ramon Borrell»; i la de Joaquim BOTET I SISÓ (1908), *Les monedes catalanes*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 31, la més aclaridora, «La paraula *exarachellos*, pel contingut del document en què es troba, sembla referir-se a una moneda de plata [...]. Es possible que no fos aquest el verdader nom de la moneda, sino un calificatiu popular a ella aplicat [...]. De totes maneres, ignorem quina moneda era l'anomenada *exarachello*». En canvi, per Francesc MATEU I LLOPIS (1946), *Glosario hispánico de numismática*, Barcelona, CSIC, p. 75, els *exarachellos* de argento «no son monedas, sino objetos de ajuar, anillos o aros». A aquesta informació s'hi afegeix la que ens ha proporcionat Pere Quetglas, director del *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, a qui agraeixo molt també l'ajuda. Segons Quetglas, els *exarachellos* han de ser una moneda, com és clar no només al document que hem citat ans en aquest: «per as vineas vel terra et eo quod super hoc addedistis nobis sumam pecunie, id est, XI mancosos aureos et XI exarachellos de argento, quod expendimus in restaurationem pre-fati cenobii», del 1009 (pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona, núm. 96). I ens informa encara d'una tercera menció de la paraula, en un document del *Diplomatari de la catedral de Barcelona*, núm. 166, de l'any 986: «impignorata [...] mero a peso legitimo, et exarachellos III de argento». Es refereix també a aquesta estranya moneda Gaspar FELIU (1996), «La moneda de Barcelona entre 960 i 1030», *Barcelona Quaderns d'Història*, núm. 2/3, p. 113. L'autor avui creu que es tractaria d'1/20 de *pensa*, o sigui de 20,4 grams de plata i que l'*exarachello* seria un vintè del pes de la lliura, com el sou era un vintè de la lliura monetària de 326,4 grams. A tots tres els agraeixo molt l'ajuda.

37. Sobre aquesta expedició i presa i saqueig de Barcelona, vegeu principalment Manuel ROVIRA I SOLÀ (1980), «Notes documentals sobre alguns efectes de la presa de Barcelona per al-Mansur (985)», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia*,

L'experiència de la detenció, la captivitat, l'evasió i la tornada sens dubte no els havia deixat incòlumes, perquè retornats a Barcelona, dos anys i cinc mesos després del susdit assalt d'al-Mansur, que marcà l'inici de les seves desventures, la prestadora, segons el seu relat, volgué redimir el casal i cort però el prestatari digué que *non valuit*, és a dir, si interpretem bé el sentit, que no s'ho valia, que no valia la pena fer-ho. Vegem com ho explica la mateixa Susanna, d'una manera molt viva i col·loquial:

[...] quia non potuit propter intericionem Barchinona civitate, qui et ibi fuit captius, ego et ille, et fuimus ductus in captivitate usque Corduba; sed annuente Deo, evasit nos Dominus de manibus ismaelitarum, venimus in Barchinona civitate; postea dixi ego Susanna ad predicto Gomarello ut redemisset predicto casale et curte et non valuit.³⁸

Tot això ho explica Susanna quan, en voler vendre el predi i no posseir-ne els títols de propietat, ha de justificar per què el posseeix. És gràcies a aquest fet jurídic que en tenim coneixement. L'autora relata la seva aventura i la de *Gomarellus* davant, *in faciem*, del prestigiós jutge Ervigi Marc, que signa *Eroigius presbiter, cognomento Marcho, qui et iudex*, del jutge Arús (*Auricio*), i d'altres bons homes, que establiren el preu de venda en 15 sous. Dóna les afrontacions de la propietat: al nord amb casals que foren de *Mauro* i de *Vuillara*; a llevant amb el casal de *Gelmirus*; a migdia amb la via; a ponent amb els casals que foren de *Damià* i de *Bonhom*. Signen, a més de la venedora, tots els testimonis que esmenta, per aquest ordre: *Sesenandus*; *Gontero*; Ervigi Marc, prevere i jutge; *Auricius*, jutge; Vidal, prevere; *Audegarius*, sacerdot; Pere; Sunifred; Esteve, i *Vuitardus*. Ho escriví el prevere Sunifred.

Ara hem de preguntar-nos si els dos Gomarells documentats, el prevere del 954 relacionat amb *Ridaura*, testimoni del testament de la comtessa *Riquilda*, i el del 988, que havia estat propietari d'un bé seent a la ciutat de *Barcelona*, podrien ser la mateixa persona. D'entrada sembla molt improbable,

---

núm. 1 (1980), p. 31-53. I Gaspar FELIU, «Al-Mansur, Barcelona i Sant Cugat», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 3 (1982) p. 49-54. I d'aquest mateix autor, Gaspar Feliu, l'estudi recent, *La presa de Barcelona per Almansor: Història i mitificació*, discurs de recepció de Gaspar Feliu i Montfort com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica, llegit el dia 12 de desembre de 2007, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

38. Ens remetem a la nota anterior.

perquè en el primer cas es tracta d'un prevere i en el segon cas, almenys, no es diu que ho sigui.

Una altra qüestió és si el *Gomarellus* que erigí l'epitafi podia haver estat un clergue, és a dir, si la inscripció en lloc de posar «GOMARELLVS PI[NXIT]», segons Mundó, o «GOMARELLVS PH[ECIT]», segons Quetglas, podria posar «GOMARELLVS PB[R]», és a dir que la darrera lletra que hi ha, mig erosionada, no fos una *I* o una *H*, ans una *B*, escrita però com la de «OB[IIT]», és a dir en minúscula, *b*, la qual cosa voldria dir que el que la darrera paraula seria «PBR», és a dir, l'abreviatura de prevere. Tanmateix, aquesta possibilitat, sembla molt improbable, perquè no havent-hi lloc per a cap més paraula, ens mancaria el verb, és a dir, l'acció que justifica que hi aparegui el nom de Gomarell. Conseqüentment, si el *Gomarellus* que erigí l'epitafi no ho era, de clergue, no podem identificar-lo, sembla, amb el testimoni del testament de la comtessa Riquilda. Aleshores resta oberta l'altra hipòtesi: que es tractés d'aquell de qui parla Susanna, el qual, en una data imprecisa anterior al 985, li empenyorà un casal i cort «infra muros civitatis Barchinona» a canvi de «exarachellos XII de argento» i que, després que l'un i l'altre fossin duts captius a Còrdova i en retornessin, no volgué redimir. Que tingué aquests béns a Barcelona vol dir en primer lloc que hauria tingut prou capacitat econòmica per erigir un monument funerari tan luxós com el que ens ocupa, tant pel preu del material, marbre pirinenc,³⁹ com pel pa d'or que recobria les lletres, i la qualitat de l'execució. És a dir, sí que aquest podria haver estat el personatge que erigí l'epitafi.

En aquest punt, hem de retornar a la identificació del difunt. És força clar que el Llevant que el 918 i el 939 posseïa terres al comtat d'Osona, als termes dels castells de Cornil i de Gurb, ha de ser el mateix personatge, el qual, com hem dit, havia de gaudir de la confiança dels comtes de Barcelona, senyors d'aquests castells. D'altra banda, el Llevant que el 965 posseïa una vinya a Premià el 965 és probable que fos el pare del Guitard Sanla, que anys més tard, quan aquell ja era mort, formà part d'un tribunal presidit pel bisbe Vives de Barcelona. El que ens permet de pensar-ho és que el castell de Premià, on Llevant tenia la vinya, era, precisament, de la senyoria del prelat barceloní. Segons aquesta hipòtesi, la relació de Llevant amb el bisbe hauria estat d'amis-

39. Ja hem dit que el marbre sembla que podria procedir de les pedreres de Saint-Béat, prop de Sant Bertran de Commenge, però que havia estat reaprofitat. A això em refereixo ara, no sabem de quin lloc fou portat: d'Empúries?, de Narbona? De Tarragona, aleshores sota domini sarraí, sembla més improbable.

tat. La pregunta següent és si aquests dos Llevants documentats, el d'Osona de 918-939, i el del Maresme del 965, poden ser la mateixa persona. La cronologia i el nom, d'altra banda ben rar, com hem dit, ens permeten, si més no, de plantejar-ho com a hipòtesi, a corroborar o no en el futur, quan apareguin altres notícies documentals que avui desconeixem. D'altra banda, l'epitafi que comentem podria haver estat el del personatge, perquè tant la qualitat literària i material de la làpida (i la procedència probable de l'església de Sant Miquel de Barcelona), com la cronologia relativa de les distintes fonts documentals i tot el que aquestes ens aporten permet, si més no, que ens ho preguntem. El nostre personatge hauria estat, doncs, un ric magnat amb béns en dos comtats diferents, el d'Osona i el de Barcelona, probablement una persona d'alt llinatge i molt ben relacionada, tant amb els comtes de Barcelona, que ho eren també d'Osona (i de Girona i d'Urgell), com amb el bisbe de Barcelona. La hipòtesi que es tracta d'una sola persona, en tot cas, suscita una qüestió: com és que no fou el seu propi fill el qui li erigí el monument funerari? És que tal volta era menor d'edat quan morí el pare? Això, en tot cas, ho explicaria. Ens queda, encara, una cosa per resoldre, si més no a tall d'hipòtesi, com les altres, quin parentiu, si és que era el cas, lligava els dos personatges, Llevant i Gomarell? Però ací ja no tenim cap document que ens permeti anar més enllà i, en espera de nous documents que surtin a la llum, hem de deixar-ho estar.

Tot i els interrogants plantejats en aquest article, més que respostes, la incursió per esbrinar qui eren els personatges esmentats en aquesta bella làpida del segle X ens ha permès d'endinsar-nos una mica en les preocupacions i la vida de la Catalunya de l'època, de donar-hi una mirada, amb la voluntat de saber més dels homes i dones que hi visqueren i de les seves preocupacions i tragins. Que aquest esforç serveixi per valorar i per rescatar de l'oblit aquest llegat epigràfic tan important dels epitafis funeraris i altres inscripcions lapidàries de la Catalunya carolíngia.